

دو نسخه خطی در باب علوم قرآنی

از قرن ششم هجری

بقلم جناب آقای ولی امیر حکمت

۱ - نسخه لباب التفسیر

در فروردین ۱۳۲۴ که نویسنده این سطور در شیراز بودم روزی نسخه خطی بسیار کهنه در علم تفسیر کتاب مجید بدست آوردم که آقای کربلانی داداش اردبیلی صاحب کتابخانه احمدی برای من اتیاع نموده بود. قدمت و کهنگی کتاب جالب توجه شد، از آن زمان تاکنون همواره درصدد بودم که چگونگی آن نسخه و مؤلف آن را معلوم سازم. حصول این مقصود دست نمیداد تا این ایام که بمطالعه تاریخ قرآن خاطر مشغول است تحقیقی در باب آن نسخه نمودم.

در پشت کتاب نوشته شده است «تفسیر سمرقندی» و حال آنکه در صفحه آخر کتاب بخط نسخ خوانا نوشته شده «کامل کتاب لباب التفسیر والحمد لله حق حمده و فرغ من کتابته الخمس عشر من جمادی الثانیة سنة تسع وثلثین و خمس مایه ... الخ». پس مسلماً این کتاب تفسیر سمرقندی (چنانکه مرحوم شعاع صاحب نسخه ظاهراً تشخیص داده است) نمیباشد. و باز در صفحه ماقبل آخر کتاب با مرکبی که از طول مرور ایام رنگ آن پریده و بعضی کلمات آن بصعوبت خوانده میشود چنین

۱ - شرح مندرج در متن یاد داشت‌های است راجع به محمود بن حمزة بن نصر الکرمانی که تقدیم مجله شریفه یادگار میشود. امید که اگر اطلاعات دیگری از ناحیه دانشمندان در باره او و سایر تألیفاتش برسد مزید فایده را در آن مجله درج گردد و مورد استفاده واقع شود.

(ولی امیر حکمت)

نوشته است :

«ولانا الأجل برهان الدين سعد الاسلام قدس الله روحه وانار الله برهانه اسأل الله عزوجل ان يعمّ نفع المسلمين به ... فاني جمعت ... خالصاً لوجه الله تعالى فان العلم يأبى أن يكون الا لله ... عسى يذكرني من يستفيد منه كلمة أو مسألة في مصالح ... فان ذلك عند الله بمكان ، والصلوة على خير خلقه محمد وآله ... الابتداء به والشروع فيه ... البلوغ آخره منذ سبع سنين ... والله وحده اما اين نسخه تفسيري است از قرآن مجيد از اول سورة ص الى آخر سورة الناس وابتدا ميشود باين عبارات :

«سورة ص مكية : بسم الله الرحمن الرحيم و القرآن ذى الذكر ، سبق القول في الحروف و ... ص باقوال قال ابن عباس اسم بحر عليه عرش الرحمن وقال سعيد بن حبير ص بحر يحيى الله به الموتى بين النفتين وقيل اسم من اسماء الله وقيل اسم القرآن وقيل اسم السورة قال الفراء هو كقولك وجب والله و نزل والله . وقيل صدق الله والقرآن وقرئ بالفتح كانه حرك بالفتح لالتقاء الساكنين وقيل اسم السورة لا ينصرف اى اقرأ صاد وقيل فعل ماض اى صاد محمد قلوب العباد وقرئ بالكسر لالتقاء الساكنين وقيل امر من صادى يصادى اى صاد بالقرآن عملك ...»

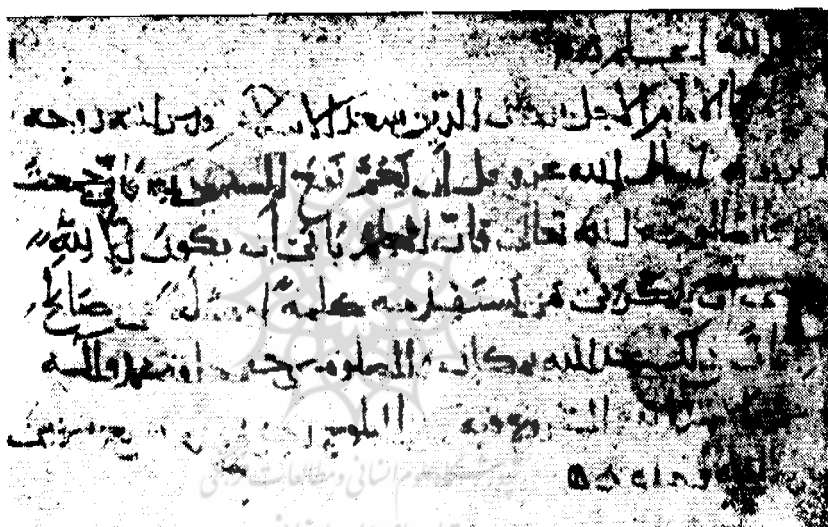
اين نسخه متعلق بوده است بيكي از بزرگان قضاة ظاهراً از سادات حسنى زيرا كه در پشت كتاب چنين رقم دارد :

«لخزانه كتب المولى ولى النعم الامام الهمام العالم العادل المؤيد المنصور الزكى الرضى المرتضى المجتبى الأظهر الأنور قاضى القضاة المعظم الطاهر الرضا عز الدنيا والدين معز الاسلام والمسلمين مالك النسب والعترة الطاهرة ... الكرامة الظاهرة ... سيد الأنبيا والمرسلين جلال العترة الباهرة ذى الأنساب الزاهرة سيد النقباء والسادات وذخر الخلفاء والسلاطين ابى اسحاق بن الصدر السعيد والولى الشهيد ... والأتقياء ابى سعد اسحاق - الحسنى ابدالله جلاله .»

اين كتاب را صاحب كشف الظنون در ذيل كلمه لباب التفسير نام ميبرد باين

عبارة : « لباب التفاسیر ایضاً للشیخ الأمام برهان الدین تاج القراء المذكور آنفاً اوله : الحمد لله انزل القرآن غیر محدث ولا مخلوق الخ ذکر فی کتاب البرهان فی متشابه القرآن انه بین ما ذکره فیہ بشرائطه وهذا التفسیر مشتمل علی اکثر ما فیہ و ذکره ایضاً فی کتاب الغرائب والعجائب . »

حاجی خلیفه را ظاهراً با صاحب این کتاب حسن عقیدتی نبوده است زیرا که در مقدمه‌ای که در باب تفسیر نگاشته آن را جزء کتب صاحبان اقوال بدون دلیل و خالی

صفحة ماقبل آخر کتاب متضمن اسم مؤلف

از اسناد ذکر میکند و کتاب دیگر او را که موسوم است به « العجائب و الغرائب » سخت مذمت کرده است و کلام او در این باب چنین شروع میشود :

« ومن ذلك القليل الذين متكلمون في القرآن بلا سند ولا نقل عن السلف ولا رعاية الاصول الشرعية والقواعد العربية كتفسير محمود بن حمزة الكرماني في مجلدين سماه العجائب والغرائب . »

جلال الدین سیوطی نیز او را در عداد مفسرین نام نمی برد و در الاتقان فی علوم

القرآن کتاب العجائب و الغرائب او را مورد اعتراض و انتقاد قرار میدهد ولی کتاب دیگر او را موسوم به البرهان فی مشابه القرآن ستوده است و بالأخره او را در عداد نحویون قرار داده و در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات النحاة (بنقل از یاقوت در معجم الادب ص ۷ ص ۱۴۶) از او چنین یاد می کند :

«محمود بن حمزة بن نصر الکرمانی النحوی ، قال یاقوت هو تاج القراء و احسن العلماء الفقهاء النبلاء صاحب التصانيف و الفضل کان عجباً فی دقة الفهم و حسن الاستنباط لم یفارق وطنه و لا رحل و کان فی حدود الخمسمائة و توفی بعدها ، صنف لیلاب التفسیر و الایجاز فی النحو و اختصر من الايضاح للفارسی و النظای فی النحو و اختصره من اللمع لابن جنی و الافادة فی النحو و العنوان و غیر ذلك» .

آنگاه این دو بیت را که در آن علل تسعه منع صرف را جمع کرده باو نسبت داده است و گفته :

فمعرفة و تأنیث و نعت و نون قبلها الف و جمع
و عجمة ثم ترکیب و عدل و وزن الفعل و الأسباب تسع

اما این که گفته است وی از وطن خود مسافرتی بخارج ننموده بزخلاف واقع است زیرا که در مقدمه کتاب شرح الغایة ابن مهران تصریح دارد که وی ببغداد رفته است و نیز اینکه در طی کتاب تفسیری بنام (العجائب و الغرائب) باو نسبت میدهد و حاجی خلیفه نیز او را پیروی کرده محل تردید است زیرا در منبعی قدیمی بنظر نرسیده و ثانیاً مطالب سخیفه که در آن کتاب مورد قدح قرار گرفته از هفسر دانشمندی مانند صاحب این تفسیر بنهایت مستبعد است .

اگر این سخن صحیح باشد که وی بعد از پانصد هجری وفات یافته بنا بر این نسخه تفسیر محل بحث که ۵۳۵ تاریخ مسلم تحریران است در او اخرجیات مؤلف یا نزدیک بقوت او نوشته شده است .

نسخه موزه بریطانیا - در متمم فهرست عربی کتب موزه بریطانیا تألیف دیو

تحت شماره ۱۰۰ ص ۶۰ مذکور است که از این تفسیر نسخه ای در آن کتابخانه موجود است بتاريخ ۲۹ ذی القعدة ۱۲۶۳ هـ . یعنی یکصد و ده سال بعد از نسخه موجود نزد بنده و کتاب آن شخصی است بنام احمد بن الحسن بن همشاه . نسخه موزه بریتانیا مشتمل است بر تفسیر قسمت اول قرآن از سوره دوم (البقرة) تا سوره ششم (الانعام) و در آن نسخه مانند نسخه متعلق باین بنده اصل آیات قرآنی را بخط درشت تر نگاشته سپس شرح تفسیر را با خط ریز متعاقب آن تحریر نموده و هر جمله را با نقطه سرخ خاتمه داده است .

۲- نسخه کتاب الغایة

و نیز در تصرف نویسنده این سطور نسخه دیگری است که در حدود سال ۱۳۱۸ شمسی در طهران خریداری نموده ام و آن نسخه نفیسی است که در روی کاغذ اصفهانی بخط نسخ شبیه بثلت نگارش یافته و در آخر آن نام کاتب و تاریخ تحریر بطور وضوح چنین رقم شده است :

« فرغ من نسخه العبد الفقیر المذنب الراجی الی غفرانه یوم الجمعة او اخر محرم مفتتح الشهر سنة سبع و ستمائة فی مدینة اخلاط حماها الله تعالی و رعاه بحسن حیاته و رعایته انه قوی عزیز مقتدر، و کتب اضعف خلق الله و اقل عباده فی عبادته عبدالمحسن ابن محمود بن الحسین الاخلاطی تاب الله علیه توبة قبل حلول النوبة بمحمد و آله الطیبین الطاهرین و سلم تسلیماً کثیراً . »

این نسخه نیز از آثار همان مؤلف لباب التفاسیر مذکور در فوق است و در صفحه اول آن که متأسفانه بعضی کلمات و سطور آن محو شده است می نویسد : « قال الشیخ الامام الأجل الاوحد برهان الدین ... سعد الاسلام تاج القراء رئیس الا ... محمود بن حمزة بن نصر نور الله ضریحه . » و این کتاب شرحی است بر کتاب « الغایة فی القراة » تألیف ابوبکر احمد بن الحسین بن مهران که نام او در این کتاب بشکل ابن مهران آمده است .

در کشف الظنون (ج ۲ ص ۱۶۸) در ذیل الغایة فی القراة می نویسد : علی طریقة

ابن مهران لابی جمعفر احمد بن علی المقریزی المعروف بابن البادش المتوفی سنة ٤٥٠ که آن نیز شرح دیگری است بر همان کتاب الغایة یعنی متن ابن شرح .

شرح دیگری همچین بر این متن نگارش یافته و آن تألیف احمد بن ابی بکر الضریر البغوی است که مؤلف همین شرح مورد بحث نیز بآن اشاره می کند و میگوید : « اما شرح کتاب فلا اعرف من سبقنی الیه ولا احداً من القراء... علیه يوم كنت ببغداد عرض ... المقری ابویزید احمد بن بکر الضریر البغوی رحمه الله کتاباً و سماه شرح مشکلات الغایة و سألتنی ان یقرؤا علی بحضوره فاستمعت الیه ... » .

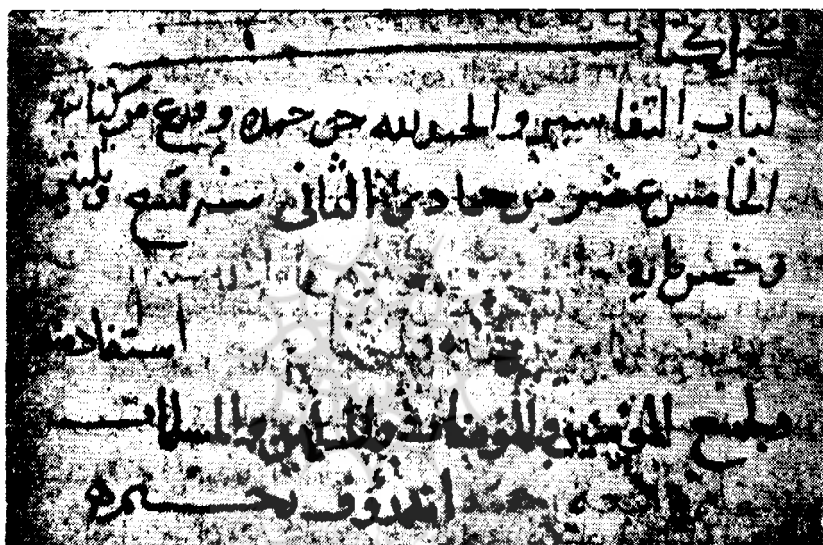
و از این عبارت نیز مستفاد آن چنان است که محمود بن حمزه الکرمانی شارح کتاب الغایة و مؤلف لباب التفسیر را سفری ببغداد بوده در باب اوّل این کتاب که شرح اسانید قراءت خود و اسانید هاتن یعنی ابن مهران است سلسله اجازة قراءت خود را شرح میدهد و از آن اطلاعات سود مندی از استادان او همچین اشاره باین که وی در ولایت خراسان می زیسته است و سلسله اجازات او بدست می آید از آن جمله می نویسد :

« قال الشيخ الامام تاج القراء رحمه الله قرأت القرآن بجميع روايات الكتاب وطرقه واحداً واحداً علی والدي حمزة بن نصر رحمه الله وسمعت الكتاب منه ذوات العدد ، قال قرأت القرآن بجميع رواياته علی الشيخ الامام ابی نصر محمد بن احمد الحامدی الکرگانجی بمرو وسمعت الكتاب منه قال قرأت علی ابوالقاسم طاهر بن علی بن عصمة... صاحب ابن مهران و سمعت منه الكتاب قال قرأت القرآن و سمعت الكتاب من الشيخ الامام ابی بکر احمد بن الحسين بن مهران قال الشيخ وقرأت أيضاً بجميع رواياته وطرقه علی الشيخ ابی سهل محمد بن عبدالرحمن بن ابی الفضل الضریر النیسابوری قال قرأت القرآن وسمعت الكتاب من الشيخ ابی بکر محمد بن احمد الکرایسی صاحب ابن مهران علی ابن مهران و هذا عال غیر انی تبجثت عن ابی بکر هذا فلم یکن من المعروفین بخراسان (از این جا معلوم است که وی و اساتید او همه اهل خراسان بوده اند) .

قال الشيخ وسمعت الكتاب أيضاً من الشيخ الامام محمد بن حامد بن الحسن النخعی الطو

قال سمعته من ابي بكر عبدالله بن محمد بن علي الطوسي بها ومن ابي نصر عبدالله بن الحسين بنيسابور قال قرأنا و سمعنا الكتاب من الاستاذ ابي الحسن علي بن محمد الفارسي قال قرأت علي الشيخ الامام ابي بكر بن مهران مصنف الكتاب .

از این ببعده سلسله اسانید شیخ خود این مهران را ذکر میکند که وی نزد ابو جعفر و ابو جعفر از فضل بن شاذان قراءت کتاب مجید را آموخته است و بالأخره

صفحه آخر کتاب لباب التفاسیر

آن سلسله منتهی میشود باین کثیر و دیگر قراء سبعة معروف .

پس از آن سلسله اجازات هریک از قراء را که از ابن مهران شروع و بیکدیگر بمشایخ قراء سبعة منتهی میگردد بتفصیل ذکر می نماید .

بعلاوه چهار قراءت شاذ دیگر نیز ذکر مینماید و از آن معلوم میشود که ابن مهران بر یازده قراءت دست داشته و آن چهار عبارتند از قراءت ابو جعفر و قراءت یعقوب و قراءت سهیل و قراءت خلف (رجوع شود بطبقات القراء) .

سپس اختلاف این قراآت یازده گانه را بسبکی خاص در این کتاب یاد می کند که دارای اطلاعات نفیسه مفیده است .

اما محمود بن حمزة بن نصر الکرمانی مؤلف این کتاب ، علاوه بر آنچه در ترجمه احوال او در قسمت اول این یاد داشت ذکر گردید ملاحظه شد که یاقوت در ارشاد الادیب (یا معجم الادباء) نام وی را ذکر کرده و سیوطی چنانکه خود گفته است شرح حال او را باندکی بگردن کم و زیاد از قول یاقوت نقل نموده است و علاوه بر آن شمس الدین ابی الخیر محمد بن محمد الجزری المتوفی سنة ۸۳۳ در کتاب «غایة النهایه فی طبقات القراء» او را ذکر می نماید (رجوع شود بطبقات القراء طبع Bergstraesser قاهره ۱۹۲۳ شماره ۳۵۷۷) و هذا کلامه: «محمود بن حمزة بن نصر ابو القاسم الکرمانی المعروف بتاج القراء مؤلف کتاب خط المصاحف و کتاب الهدایة فی شرح غایة لابن مهران (در اینجا اشاره بکتاب مانحن فیہ می نماید) و کتاب لباب الثغیر و کتاب البرهان فی معانی مشابه القرآن امام کبیر محقق ثقة کبیر المحل لا اعلم علی من قرأ ولكن قرأ علیه ابو عبدالله نصر بن علی بن ابی مریم فیما احسب کان فی حدود الخمسمائة وتوفی بعدها والله اعلم».

اما ابن مهران هاتن کتاب ، شرح حال او نیز در کتاب غایة النهایة فی طبقات القراء جزری (مصر مطبعة السعادة ۱۹۳۳ بشماره ۲۰۸) چنین آمده است: احمد بن الحسین بن مهران الأستاذ ابو بکر الاصبهانی ثم النیسابوری مؤلف کتاب الغایة فی التفسیر و مذهب حمزة فی الهمزة والوقف و کتاب طبقات القراء و کتاب المدات و کتاب الاستعاذه بحججها و کتاب الشامل ، ضابط محقق ثقة صالح مجاب الدعوة توفی فی شوال سنة احدى وثلاثین وثلاثمائة وله ست وثمانون سنة».